

Paweł Śwital, Gwarancje prawne udziału mieszkańców we współzarządzaniu gminą, Instytut Naukowo-Wydawniczy „Spatium”, Radom 2019, ss. 336

Paweł Śwital, *Legal guarantees of citizen participation in municipal co-management*, Instytut Naukowo-Wydawniczy „Spatium”, Radom 2019, p. 336

Павел Швital, *Правовые гарантии участия жителей в соуправлении гминой*, Instytut Naukowo-Wydawniczy „Spatium”, Radom 2019, 336 стр.

Павел Сьвیتال, *Правові гарантії участі мешканців у спільному управлінні гміною*, Instytut Naukowo-Wydawniczy „Spatium”, Radom 2019, стор. 336

KS. WOJCIECH WOJTYŁA

Dr hab., prof. Uniwersytetu Radomskiego im. Kazimierza Pułaskiego
e-mail: w.wojtyla@uthrad.pl, <https://orcid.org/0000-0002-5482-705X>

Publikacja autorstwa dr. Pawła Świtale pt. *Gwarancje prawne udziału mieszkańców we współzarządzaniu gminą* została wydana przez Instytut Naukowo-Wydawniczy „Spatium” (Radom 2019, ss. 336). Recenzentami wydawniczymi pracy są prof. dr hab. Irena Lipowicz oraz prof. dr hab. Stanisław Leszek Stadniczeńko.

1. Przedmiot, cel i metody badawcze

Przedmiotem rozważań zawartych w monografii jest udział mieszkańców w zarządzaniu gminą w świetle obowiązujących w Polsce regulacji prawnych. Jak zauważa we wstępie sam Autor, jednym z najsłabszych punktów dzisiejszego samorządu gminnego są nikłe możliwości udziału wyborców w gminnych procedurach decyzyjnych. Skoro gminę stanowią mieszkańcy oraz zamieszkałe przez nich terytorium, nie można wątpić, że jest ona podmiotem korporacyjnym. Procesu decentralizacji administracji publicznej nie może zatem zatrzymać po wyposażeniu w kompetencje wyłącznie organów gminy, bez uwzględnienia aktywnej roli jej mieszkańców. Obecnie możemy obserwować oddolny rozwój instytucji partycypacji społecznej¹. Przyjęty w pracy cel badawczy wpisuje się w dyskusję nad rolą partycypacji społecz-

¹ P. Śwital, *Gwarancje prawne udziału mieszkańców we współzarządzaniu gminą*, Radom 2019, s. 11.

nej w działaniach samorządu terytorialnego². Tematyka ta dotyczy bowiem włączenia obywateli do procesu współdecydowania w sprawach publicznych. Warto zauważyć, że pozycja obywateli wzmacniana jest obecnie w sferze współzarządzania na gruncie ustaw samorządowych³. Przejawami tego działania jest uregulowanie budżetu obywatelskiego, inicjatywy uchwałodawczej czy wprowadzenie nowych instytucji, takich jak raport o stanie gminy, komisja skarg wniosków i petycji, transmitowanie obrad rady czy sejmiku, publikowanie imiennego wykazu głosowań⁴. Uwzględnione w monografii postulaty dotyczyły wzmacniania pozycji obywateli, ponadto Autor w postulatach *de lege ferenda* wskazywał na podniesienie do rangi ustawowej regulacji instytucji partycypacji społecznej jako gwarancji udziału obywateli we współzarządzaniu publicznym.

Celem recenzowanej pracy jest analiza mechanizmów współdziałania mieszkańców, a także ukazanie prawnych form partycypacji społecznej w zarządzaniu, diagnoza świadomości prawnej mieszkańców w tym zakresie oraz wskazanie i rekomendacja kierunków zmian w przepisach prawnych eliminujących bariery współzarządzania partycypacyjnego. Przedstawione w pracy rozwiązania, choć elementarne, w przekonaniu Autora dają szansę na usprawnienie modelu funkcjonowania polskiej administracji, stanowiąc odpowiedź na deficyt mechanizmów koordynacji i współdziałania mieszkańców gminy⁵. Zauważa on również, że dotychczasowe opracowania naukowe poruszały problematykę udziału mieszkańców w zarządzaniu gminą w sposób fragmentaryczny, ograniczając się do wybranych jej aspektów. Stało się to asumptem do omówienia przedmiotowego zagadnienia w sposób kompleksowy, przy zastosowaniu narzędzi badawczych nauki prawa administracyjnego, a następnie do sformułowania tezy głównej, zgodnie z którą aktualnie obowiązujące przepisy prawne

² Więcej na ten temat zob. *Partycypacja obywateli i podmiotów obywatelskich w podejmowaniu rozstrzygnięć publicznych na poziomie lokalnym*, red. M. Mączyński, M. Stec, Warszawa 2012; *Partycypacja społeczna w samorządzie terytorialnym*, red. B. Dolnicki, Warszawa 2014; J. Szlachetko, *Partycypacja społeczna w lokalnej polityce przestrzennej*, Warszawa 2016; M. Kalisiak-Mędelska, *Partycypacja społeczna na poziomie lokalnym jako wymiar decentralizacji administracji publicznej w Polsce*, Łódź 2015; K. Ostaszewski, *Partycypacja społeczna w procesie podejmowania rozstrzygnięć w administracji publicznej*, Lublin 2013.

³ Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym, tekst jednolity: Dz. U. z 2022 r. poz. 559 z późn. zm.; ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie powiatowym, tekst jednolity: Dz. U. z 2022 r. poz. 1526 z późn. zm.; ustawa z dnia 5 czerwca 1998 r. o samorządzie województwa, tekst jednolity: Dz. U. z 2022 r. poz. 2094 z późn. zm.; ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji, tekst jednolity: Dz. U. z 2021 r. poz. 485 z późn. zm.

⁴ Ustawa z dnia 11 stycznia 2018 r. o zmianie niektórych ustaw w celu zwiększenia udziału obywateli w procesie wybierania, funkcjonowania i kontrolowania niektórych organów publicznych, Dz. U. z 2018 r. poz. 130 z późn. zm.

⁵ P. Śwital, *Gwarancje prawne...*, s. 12.

uwzględniają udział mieszkańców w procesach decyzyjnych toczących się w gminie, niedostatecznie jednak aktywizują członków wspólnoty samorządowej.

Autor skupia się na partycypacji społecznej mieszkańców w realizacji zadań gminy na zewnątrz urzędu gminy i gminnych jednostek organizacyjnych. W tym zakresie przedmiotem szczegółowej analizy w niniejszej pracy zostały objęte przepisy polskiego prawa administracyjnego, odnoszące się przede wszystkim do prawnych form udziału mieszkańców gminy we współzarządzaniu⁶. Ograniczenie to ma na celu uporządkowanie omawianej problematyki. Przyjęcie takiej konstrukcji i dookreślenia należy uznać za słuszne. Pozwala ono na przedstawienie w jednym opracowaniu kwestii dotyczących instytucji partycypacji społecznej, jak i instrumentów wzmacniających udział obywateli w wykonywaniu zadań w administracji samorządowej.

Podstawową metodą badawczą, jaka została wykorzystana w pracy, jest metoda dogmatyczno-egzegetyczna. Posłużyła ona do przeprowadzenia szczegółowej analizy aktualnie obowiązujących, relewantnych z perspektywy tematyki monografii regulacji prawnych, w tym również do dokonania interpretacji i klasyfikacji pojęć, które przywołano w celu zdefiniowania poszczególnych, opisanych w pracy instytucji. Posiłkowanie się metodą historyczno-prawną pozwoliło na zaprezentowanie przedmiotu badań z punktu widzenia jego ewolucji, w sposób chronologiczny i przejrzysty, pozwalający uzyskać pełny obraz omawianej problematyki. W pracy została zastosowana także metoda funkcjonalizmu prawniczego, polegająca na przywołaniu judykatów Trybunału Konstytucyjnego i sądów administracyjnych. Metoda ta odgrywa istotną rolę, bowiem przykłady orzecznictwa ilustrują działania normy prawnej w praktyce⁷. Dobór metod należy uznać za odpowiedni. Autor sprawnie posługuje się poglądami doktryny, w bogaty sposób ilustrując prezentowane treści przytaczanymi orzeczeniami sądowymi. Dokonał starannej i rzeczowej analizy wybranych orzeczeń w toku wywodu. Ten aspekt należy uznać za jeden z mocniejszych recenzowanej monografii. W pracy znajdują się również odwołania do praktyki działania administracji i stosowania poszczególnych rozwiązań.

2. Układ pracy

Cel pracy i zastosowane metody badawcze zdeterminowały jej zakres i układ prezentowanych treści. Praca składa się ze wstępu, czterech rozdziałów i zakończenia,

⁶ Tamże, s. 12.

⁷ Tamże, s. 12–13.

ponadto wykazu źródeł, wykazu skrótów i streszczenia w języku angielskim. W każdym rozdziale dokonano oceny zebranego materiału dogmatycznego w świetle pojęć nauki prawa administracyjnego oraz postawiono wstępne wnioski, które posłużyły do sformułowania ostatecznych konkluzji w zakończeniu pracy⁸. Układ ten należy uznać za standardowy, a liczbę rozdziałów za wystarczającą. Mocną stroną pracy są wprowadzenia oraz podsumowania w poszczególnych rozdziałach. Pozwala to czytelnikowi zapoznać się z zawartością rozdziałów, a także uzyskać informacje na temat kluczowych wniosków wynikających z kolejnych części pracy.

W rozdziale pierwszym zarysowane zostały podstawy aksjologiczne, ustrojowe i prawne, na jakich opiera się udział mieszkańców w zarządzaniu gminą. W kontekście podjętych rozważań za najważniejsze Autor uznał wartości wyróżnione ze względu na kryterium państwa i obywateli. Wśród nich odnajdujemy szereg wartości, które przemawiają za zwiększeniem udziału mieszkańców w zarządzaniu gminą. Należą do nich: demokracja jako forma rządów i ustroju politycznego, podmiotowość wspólnot samorządowych, czy też decentralizacja władzy publicznej⁹. Autor zauważa, że demokracja powinna wypływać z przyjętego systemu wartości oraz wskazuje na sposoby sprawowania władzy w sposób pośredni i bezpośredni. Następnie analizuje zasady ustrojowe kształtujące udział obywateli w zarządzaniu sprawami publicznymi. Omówione zostały zasady: decentralizacji administracji publicznej oraz subsydiarności (pomocniczości), jak również ich znaczenie dla udziału mieszkańców w zarządzaniu gminnym. Pomocniczość winna uznawać prawo obywateli do samodzielnego definiowania i rozwiązywania problemów, w tym należących do sfery zadań publicznych, wspierać ich działalność oraz umożliwiać realizację tych zadań zgodnie z obowiązującymi normami prawa. Treść zasady decentralizacji oraz zasady subsydiarności ma bezpośrednie odniesienie do sytuacji jednostki, jej podstawowych praw i wolności, gdyż to jednostka powinna mieć największy wpływ na kształtowanie swojej pozycji – zarówno prywatnoprawnej, jak i publicznoprawnej. W pierwszym rozdziale przedstawiona została również idea oraz koncepcje społeczeństwa obywatelskiego, które stanowi najlepsze podłoże dla rozwoju demokracji i gwarantuje prawne możliwości udziału obywateli we współzarządzaniu publicznym.

Rozdział drugi dotyczy partycypacji społecznej jako istotnej konstrukcji współzarządzania publicznego. W tej części pracy Autor zdefiniował partycypację społeczną oraz wskazał jej rodzaje. W monografii Autor posługuje się pojęciami z zakresu prawa administracyjnego i nauki administracji. Obok nich pojawiły się także

⁸ Tamże, s. 13.

⁹ Tamże.

pojęcia, które nie są właściwe dla doktryny prawa administracyjnego, a których omówienie jest konieczne do przeprowadzenia wieloaspektowej analizy przedmiotu niniejszych rozważań¹⁰. Nowe tendencje w zarządzaniu sprawami publicznymi (administracja obywatelska) dają obywatelom i organizacjom zrzeszającym obywateli więcej informacji, a tym samym większą możliwość wpływania na treści dotyczące podejmowanych przez nich decyzji. Mogą oni stosunkowo wcześniej zablokować lub poprzeć daną inicjatywę, a także zmodyfikować jej kształt lub zbudować koalicję na rzecz jej wprowadzenia. Dzięki wspomnianym tendencjom przedstawiciele władzy publicznej uzyskują z kolei lepszą wiedzę o problemach, potrzebach i preferencjach społecznych oraz większą akceptację społeczną dla swoich planów. Udział obywateli we współzarządzaniu gminą powinien być traktowany jako jedna z podstawowych funkcji samorządowych władz publicznych. Współczesne założenia i kierunki rozwoju samorządu terytorialnego wskazują na przesuwanie się sterowania rozwojem z tradycyjnie pojmowanego administrowania w stronę zarządzania opartego na różnorodnych formach, posiadających duży poziom społecznej akceptacji. Zwiększona partycypacja społeczna w takich przypadkach jest zgodna z nowymi modelami zarządzania, a przede wszystkim stanowi odpowiedź na wyrażane przez społeczeństwo oczekiwania¹¹.

W rozdziale trzecim przedstawione zostały następujące zagadnienia: odpowiedzialności, dobra wspólnego, dobra wspólnoty samorządowej jako pierwotnego podmiotu władzy w gminie oraz realizacji dobra wspólnoty samorządowej przez mieszkańców gminy. Autor wskazuje, że w sytuacji włączenia podmiotu (mieszkańca jednostki samorządu terytorialnego) w realizację jakiegoś przedsięwzięcia staje się on ogniwem związanego z tym procesu. Bierze wówczas udział w realizacji zadania publicznego, a tym samym ponosi odpowiedzialność za jego rezultaty – i to w wielu wymiarach. Odpowiedzialność powinna być przy tym rozpatrywana w kontekście wzajemnej wiarygodności podmiotów podejmujących współpracę i przestrzegania przez nich uzgodnionych reguł partycypacji społecznej. Ponadto możemy mówić o odpowiedzialności względem mieszkańców danej wspólnoty samorządowej za efekty wykonania zadania, którego są beneficjentami (ze strony administracji jako gwaranta wykonania zadania)¹².

W ostatnim rozdziale zaprezentowane zostały prawne formy partycypacji społecznej w zarządzaniu gminnym. Celem było ukazanie podstaw prawnych wskazanych form oraz przedstawienie technik partycypacyjnych i dokonanie ich oceny.

¹⁰ Tamże, s. 14.

¹¹ Tamże, s. 14–15.

¹² Tamże, s. 15.

W pierwszej kolejności omówione zostały instytucjonalne formy partycypacji społecznej: dialog społeczny oraz organy opiniodawczo-doradcze powoływane przez organy administracji publicznej. Następnie przedstawione zostały formy proceduralne partycypacji społecznej: referendum lokalne, konsultacje społeczne, inicjatywa uchwałodawcza, budżet partycypacyjny, inicjatywa lokalna. Dalsze rozważania zostały poświęcone partycypacji społecznej w działalności samorządu terytorialnego, tj. dostępowi do informacji o działaniu gminy i osobach sprawujących funkcje publiczne, partycypacji społecznej w procesie planowania przestrzennego, rewitalizacji oraz ochronie środowiska. W rozdziale nie pominięto technik partycypacyjnych, m.in. sądów obywatelskich, paneli obywatelskich, spacerów badawczych, *Metody Charette*, planowania partycypacyjnego. W ostatnim punkcie tej części pracy omówione zostały bariery funkcjonowania prawnych form partycypacji publicznej w zarządzaniu publicznym¹³.

Konstrukcja pracy jest prawidłowa. Koresponduje z postawami ustrojowymi oraz aksjologicznymi stanowiącymi podstawę dalszych rozważań. Autor właściwie odwołuje się do systemu demokratycznego, a w szczególności demokracji bezpośredniej, deliberatywnej, partycypacyjnej. Pozwala to na uzasadnienie założonej tezy badawczej oraz wyznacza ramy partycypacji społecznej i współzarządzania. Umieszczenie w pracy zasad ustrojowych, na których zbudowany został system, również należy ocenić jako prawidłowe. Wyprowadzenie modelu partycypacji społecznej jako konstrukcji współzarządzania na gruncie nauki prawa administracyjnego jest elementem oryginalności pracy. Warto przy tym zauważyć, że poglądy te mają właściwe podłoże metodologiczne poprzez ich umiejętne uzasadnienie na gruncie istniejących w doktrynie poglądów, m.in. M. Stefaniuka¹⁴ i S. Wrzosa¹⁵. Dostrzegalna jest umiejętność prowadzenia badań interdyscyplinarnych przy jednoczesnym ugruntowaniu ich w obszarze prawa administracyjnego.

3. Rezultaty badawcze i główne wnioski

Autor przekonuje, że przeprowadzona analiza obowiązujących przepisów prawa, orzecznictwa sądowego, literatury przedmiotu oraz ustaleń doktryny prawa po-

¹³ Tamże, s. 15–16.

¹⁴ M. Stefaniuk, *Działanie administracji publicznej w ujęciu nauk administracyjnych*, Lublin 2009.

¹⁵ S. Wrzosek, *Wpływ nauk o zarządzaniu na organizację funkcjonowania samorządu terytorialnego, w: Dwudziestolecie funkcjonowania samorządu terytorialnego w Polsce*, red. H. Kisilowska, E. Malak, Warszawa 2010.

zwała uznać za uzasadnioną wyrażoną we wstępie tezę, iż aktualnie obowiązujące przepisy prawne uwzględniają udział mieszkańców w procesach decyzyjnych toczących się w gminie, niedostatecznie jednak aktywizują członków wspólnoty samorządowej. Tym samym wymagają zmian eliminujących bariery współzarządzania publicznego. Tezę tę uzasadniają sformułowane w poszczególnych częściach pracy wnioski wynikające z analizy uwarunkowań prawnych udziału obywateli w zarządzaniu gminą¹⁶. Należy podzielić tak sformułowane stanowisko. Autorowi udało się w umiejętny sposób zrealizować założone cele badawcze.

Pierwszymi z poruszonych w pracy zagadnień szczegółowych były aksjologiczne, ustrojowe i prawne uwarunkowania udziału obywateli w zarządzaniu publicznym. Nowoczesne instytucje publiczne wciąż podlegają szeroko rozumianym zmianom. Problemem, przed którym stanęły na początku XXI w., było m.in. zakwestionowanie legitymizacji władzy. Obywatele dążą do wzrostu własnej niezależności (względem władzy publicznej), żywią też chęć bezpośredniego wpływania na podejmowane decyzje (współzarządzanie).

Głównym oparciem i jednocześnie warunkiem efektywności procesu wzrostu udziału obywateli we współzarządzaniu gminą jest rozwinięte społeczeństwo obywatelskie, przyzwyczajone do zaangażowania w sprawy dobra wspólnego na poziomie lokalnym i ponadlokalnym oraz aktywnie działające na forum publicznym¹⁷. A zatem kolejne omówione w pracy zagadnienie to partycypacja społeczna jako konstrukcja prawna współzarządzania publicznego. W konkluzjach do przeprowadzonych rozważań Autor stwierdza, że minione dwie dekady doświadczeń samorządowych, w tym nieustannego dostosowywania przepisów prawnych do zmieniającej się rzeczywistości, to okres niewystarczający dla wykształcenia się w Polsce świadomego społeczeństwa obywatelskiego, aktywnie partycypującego w życiu społecznym i politycznym wspólnoty samorządowej¹⁸.

Przedstawione wnioski wpisują się w funkcjonującą w doktrynie pogląd. Postulowany jest bowiem model, w którym obywatele współuczestniczą w wykonywaniu zadań publicznych. Poszukuje się także rozwiązań, które mają na celu aktywizację społeczności lokalnych. Kluczowe stają się odniesienia do prawnego zagwarantowania udziału w formach obligatoryjnych, takich jak chociażby zmiana w zakresie wprowadzenia inicjatywy uchwałodawczej do przepisów ustaw samorządowych. Również działania państwa są ukierunkowane na zwiększenie transparentności życia publicznego. Pod tym kątem monografia wpisuje się w postulaty głoszone w środowisku, jak i praktyczne działania administracji w zakresie prawnego

¹⁶ P. Śwital, *Gwarancje prawne...*, s. 277.

¹⁷ Tamże, s. 278.

¹⁸ Tamże.

unormowania współzarządzania / współdecydowania / uczestnictwa obywateli w życiu publicznym.

4. Uwagi krytyczne

Jak podkreśla sam Autor, zmiany paradygmatu sprawowania władzy są bardzo pożądane. Problem ten dostrzegany jest także na gruncie nauk filozoficznych w zakresie personalistycznej koncepcji administracji, w którą praca się wpisuje. Z punktu widzenia studiów dotyczących partycypacji społecznej należałoby rozważyć większe ugruntowanie zagadnienia na gruncie filozofii prawa oraz odwołanie się do poglądów głoszonych w omawianym zakresie. Nadałoby to pracy głębszy wymiar i dało asumpt do dalszych analiz teoretycznoprawnych. Rozważania te mogłyby doprowadzić Autora do stworzenia pewnej koncepcji personalistycznej opartej na akcentowaniu udziału obywatela w realizowaniu zadań publicznych.

Oceniając recenzowaną pracę, należy podkreślić obecność odniesień do źródeł krajowych, opracowań o charakterze teoretycznoprawnym. Niedosyt wywołuje jednak stosunkowo ubogie wykorzystanie literatury zagranicznej. Autor mógł też pokusić się o przeniesienie rozwiązań międzynarodowych do polskiego porządku prawnego. Wzbogaciłoby to pracę od strony porównawczej, a także pozwoliło ocenić stosowane w Polsce rozwiązania prawne. Tego typu analizy mogłyby również poszerzyć konkluzje wynikające z wdrażania poszczególnych instytucji partycypacji, czy też pozwolić czytelnikowi przekonać się, czy dane rozwiązania sprawdziły się w innych modelach prawnych.

W odniesieniu do konstrukcji pracy, można było rozważyć wyjście od zagadnienia omówionego w rozdziale trzecim, zatytułowanym Odpowiedzialność mieszkańców za dobro wspólnoty samorządowej. Zagadnienie to stanowić mogło podstawę do zdefiniowania określonego w pracy problemu. Odpowiedzialność określona w przywołanym rozdziale mogłaby stanowić punkt wyjścia do budowania konstrukcji współzarządzania publicznego. Podstawą działania członków wspólnoty samorządowej jest, jak zauważa sam Autor, dobro wspólnoty samorządowej. Determinuje ono działania mieszkańców gminy. Realizacja zadań publicznych przy współudziale obywateli pozwala na określenie priorytetów w zakresie wykonywania zadań. Umożliwia ponadto określenie, które zadania w opinii mieszkańców powinny być realizowane w pierwszej kolejności. Koresponduje zatem z przedstawionymi w pracy instytucjami partycypacji społecznej.

Konkluzja

Recenzowana monografia naukowa wpisuje się w aktualne zagadnienia dotyczące szeroko pojętej problematyki partycypacji społecznej. Poczynione uwagi krytyczne nie zmniejszają jej rangi. Pracę należy ocenić nie tylko jako publikację teoretyczno-prawną, lecz także wydawnictwo o walorze praktycznym. Na szczególną uwagę zasługują rozważania z rozdziału drugiego, w których Autor przeprowadza analizy o charakterze teoretycznym oraz metodologicznie uzasadnia tytuł pracy. W przywołanym rozdziale scharakteryzowana została także relacja od administrowania do zarządzania przy użyciu aparatu pojęciowego prawa administracyjnego. Również rozdział czwarty skupia się na ujęciu partycypacji w wymiarze praktycznym. Pozytywnie należy ocenić dobór i opis technik oraz form partycypacji społecznej. W rozdziale tym zdefiniowane zostały ponadto bariery dla stosowania form partycypacji społecznej. Na etapie koncepcyjnym należało ocenić, czy nie powinny one znaleźć się we wstępie. Wybór tematu, jak i układu pracy uważam za interesujący, zaznaczając, że postawiony cel badawczy został w pełni zrealizowany. Praca stanowi istotny wkład w dyskusję nad włączaniem obywateli w proces współdecydowania.

Bibliografia

- Kalisiak-Mędelska M., *Partycypacja społeczna na poziomie lokalnym jako wymiar decentralizacji administracji publicznej w Polsce*, Łódź 2015.
- Ostaszewski K., *Partycypacja społeczna w procesie podejmowania rozstrzygnięć w administracji publicznej*, Lublin 2013.
- Partycypacja obywateli i podmiotów obywatelskich w podejmowaniu rozstrzygnięć publicznych na poziomie lokalnym*, red. M. Mączyński, M. Stec, Warszawa 2012.
- Partycypacja społeczna w samorządzie terytorialnym*, red. B. Dolnicki, Warszawa 2014.
- Stefaniuk M., *Działanie administracji publicznej w ujęciu nauk administracyjnych*, Lublin 2009.
- Szlachetko J., *Partycypacja społeczna w lokalnej polityce przestrzennej*, Warszawa 2016.
- Śwital P., *Gwarancje prawne udziału mieszkańców we współzarządzaniu gminą*, Radom 2019.
- Wrzosek S., *Wpływ nauk o zarządzaniu na organizację funkcjonowania samorządu terytorialnego*, w: *Dwudziestolecie funkcjonowania samorządu terytorialnego w Polsce*, red. H. Kisilowska, E. Malak, Warszawa 2010.

